ZAMONAVIY O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA TIL VA TAFAKKUR MUNOSABATLARINING LINGVOKOGNITIV XUSUSIYATLARI

Mahmudova Tursunoy Bahtiyorovna
University of Business and Science, magistrant.
https://doi.org/10.5281/zenodo.23500180

Annotatsiya

Mazkur tezisda zamonaviy o'zbek tilshunosligida til va tafakkur munosabatlarining lingvokognitiv xususiyatlari, inson ongida bilimlarning shakllanishi, saqlanishi va til birliklari orqali ifodalanish mexanizmlari tahlil qilinadi. Kognitiv tilshunoslikning nazariy asoslari, konsept, konseptual metafora, kategoriyalash va lisoniy olam manzarasi tushunchalarining o'zaro bog'liqligi yoritiladi. O'zbek tilidagi ayrim leksik-semantik birliklar misolida milliy-madaniy tajribaning tafakkur va nutq jarayonlarida namoyon bo'lishi izohlanadi. Tadqiqotda tilning nafaqat kommunikativ vosita, balki bilimlarni konseptuallashtirish va inson tajribasini ifodalash tizimi sifatidagi ahamiyati asoslanadi.

Kalit so'zlar: til, tafakkur, kognitiv tilshunoslik, lingvokognitiv tahlil, konsept, konseptual metafora, lisoniy olam manzarasi, milliy tafakkur, semantika, kategoriyalash.

Kirish

Til va tafakkur munosabati tilshunoslik, falsafa, mantiq va psixologiya fanlarining muhim tadqiqot masalalaridan biridir. Til insonning fikr almashish faoliyatini ta'minlash bilan birga, bilim va tajribalarni ifodalash, tartibga solish hamda ijtimoiy muhitda uzatishda muhim vazifani bajaradi. Tafakkur esa voqelikni idrok etish, tushunchalar shakllantirish, taqqoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarish kabi aqliy jarayonlarni qamrab oladi.

Vilgelm fon Humboldt tilni inson ruhiy va intellektual faoliyati bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida talqin qilgan [1]. Keyinchalik til va tafakkur o'rtasidagi munosabat L. S. Vigotskiyning psixologik tadqiqotlarida rivojlantirilib, nutq va fikrlashning shakllanish jarayonlari o'rganilgan [2].

XX asrning ikkinchi yarmida kognitiv tilshunoslikning rivojlanishi natijasida til birliklarini insonning bilish faoliyati bilan bog'liq holda o'rganishga e'tibor kuchaydi. J. Lakoff va M. Jonson konseptual metafora nazariyasi orqali metaforalar faqat badiiy ifoda vositasi emas, balki mavhum tushunchalarni anglash mexanizmlaridan biri ekanligini ko'rsatdilar [3].

Zamonaviy o'zbek tilshunosligida ham til birliklarining semantik, pragmatik va lingvokulturologik xususiyatlarini inson tafakkuri bilan bog'liq holda tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Metodologiya

Mazkur tezis nazariy-tahliliy xarakterga ega bo'lib, unda tavsifiy, qiyosiy-semantik, konseptual va lingvokognitiv tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini kognitiv tilshunoslik, konseptual metafora nazariyasi hamda til va madaniyat munosabatlariga oid ilmiy qarashlar tashkil etadi.

R. Langakerning kognitiv grammatika haqidagi tadqiqotlarida grammatik tuzilmalar insonning konseptual faoliyati bilan bog'liq holda izohlanadi [4]. Ch. Fillmorning freym semantikasi esa so'z ma'nosini anglashda insonning avvalgi bilimlari va tajribasi muhim ekanligini asoslaydi [5].

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Tahlil uchun o‘zbek tilidagi «vaqt», «yo‘l», «ko‘ngil», «bosh» kabi birliklarning umumiste’moldagi ma’nolari va metaforik qo‘llanishlari tanlandi. Ushbu misollar lingvokognitiv hodisalarni tushuntirishga xizmat qiladi; ular asosida miqdoriy yoki korpus statistikasi haqida xulosa chiqarilmaydi.

Natijalar

Nazariy manbalar va o‘zbek tilidagi leksik birliklarning semantik tahlili til va tafakkur munosabatlarining bir necha muhim lingvokognitiv xususiyatlarini ajratishga imkon beradi.

Birinchidan, til birliklari insonning konseptual bilimlarini ifodalash vositasi hisoblanadi. Masalan, o‘zbek tilidagi «vaqtni tejash», «vaqtni yo‘qotish», «vaqtni sarflash» birikmalarida vaqt iqtisodiy resurs sifatida konseptuallashtiriladi. Bu holat Lakoff va Jonson tomonidan tavsiflangan «vaqt — resurs» konseptual metaforasiga mos keladi [3].

Ikkinchidan, o‘zbek tilidagi «hayot yo‘li», «ilm yo‘li», «to‘g‘ri yo‘ldan borish» kabi birikmalar mavhum tushunchalarni makon va harakat tajribasi orqali anglashga asoslanadi. Bunday ifodalar konseptual metaforaning manba sohasi va maqsad sohasi o‘rtasidagi munosabatni namoyon etadi [6].

Uchinchidan, «ko‘ngli keng», «ko‘ngli yorishdi», «ko‘ngli cho‘kdi» kabi birliklarda insonning hissiy holati makon, yorug‘lik va vertikal harakat obrazlari orqali ifodalanadi. Mazkur hodisa hissiy tushunchalarning metaforik konseptuallashuvi bilan bog‘liq.

To‘rtinchidan, «bosh» leksemasining «inson boshi», «ishning boshi», «ko‘chaning boshi» kabi qo‘llanishlari ko‘pma’nolilik va semantik kengayish jarayonlarini ko‘rsatadi. Bunday ma’no taraqqiyotini kognitiv semantika doirasida insonning tajribasi va tushunchalar o‘rtasidagi assotsiativ aloqalar bilan izohlash mumkin [7].

Tahlil va muhokama

Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan til va tafakkur o‘zaro ta’sirlashuvchi tizimlardir. Til inson tafakkurining barcha shakllarini to‘liq belgilab bermaydi, biroq tushunchalarni ifodalash, farqlash va kommunikativ jarayonda faollashtirishda muhim o‘rin tutadi.

E. Roschning kategoriyalashga oid tadqiqotlari inson tushunchalarni har doim qat’iy mantiqiy chegaralar asosida emas, balki prototipik belgilar orqali ham guruhlashini ko‘rsatgan [8]. Ushbu yondashuv o‘zbek tilidagi predmet, hodisa va belgi nomlarining semantik tuzilishini tadqiq etishda ham nazariy ahamiyatga ega.

G. Fauconnierning mental makonlar nazariyasi nutqni tushunishda kontekst asosida vaqtinchalik konseptual tuzilmalar shakllanishini tushuntiradi [9]. Bu yondashuv o‘zbek tilidagi ko‘chma ma’noli ifodalar, shartli vaziyatlar va tasavvurga asoslangan nutq birliklarini o‘rganish uchun metodologik imkoniyat yaratadi.

O‘zbek tilshunosligida Sh. Safarovning kognitiv tilshunoslikka oid ishlari tilni insonning bilish faoliyati bilan bog‘liq holda o‘rganishga qaratilgan [10]. N. Mahmudovning til va madaniyat munosabatlariga bag‘ishlangan tadqiqotlari esa lisoniy birliklarni milliy-madaniy kontekstda tahlil qilishning ahamiyatini yoritadi [11].

Shuningdek, A. Nurmonovning tilshunoslik nazariyasiga oid ishlari tilning tizimli xususiyatlari, lisoniy birliklarning mohiyati va tilshunoslikdagi ilmiy yondashuvlarni tushunishda muhim nazariy manbalardan hisoblanadi [12].

Shu jihatdan lingvokognitiv yondashuv o‘zbek tilidagi konseptlar, metaforalar, frazeologik birliklar va ko‘pma’noli so‘zlarni inson tafakkuri bilan bog‘liq holda tadqiq etish imkonini beradi. Biroq alohida til birliklaridan butun millat tafakkuriga xos qat’iy xulosalar chiqarish uchun keng ko‘lamli korpus va psixolingvistik tadqiqotlar talab etiladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Xulosa

Zamonaviy o'zbek tilshunosligida til va tafakkur munosabatlarini lingvokognitiv nuqtayi nazardan o'rganish lisoniy birliklarning semantik tuzilishi, konseptual mazmuni va milliy-madaniy xususiyatlarini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Tahlil natijasida o'zbek tilidagi metaforik ifodalar, ko'pma'noli leksemalar va frazeologik birliklar insonning bilish faoliyati bilan bog'liq konseptual jarayonlarni aks ettirishi aniqlandi. Til tafakkurning oddiy ifoda vositasi emas, balki bilimlarni tizimlashtirish, konseptuallashtirish va ijtimoiy tajribani uzatishda ishtirok etuvchi murakkab tizimdir.

Kelgusida o'zbek tilining elektron korpuslari asosida konseptual metaforalarni miqdoriy tahlil qilish, assotsiativ tajribalar o'tkazish va lingvokognitiv modellarni qiyosiy tadqiq etish ushbu yo'nalishning ilmiy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Humboldt W. von. On Language: The Diversity of Human Language-Structure and Its Influence on the Mental Development of Mankind. Cambridge University Press, 1988. Kitob nashri.
2. Vygotsky L. S. Thought and Language. MIT Press, 1986. Kitob nashri.
3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. University of Chicago Press, 1980. Tahlil uchun 3–13-betlar.
4. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Volume I: Theoretical Prerequisites. Stanford University Press, 1987. Kitob nashri.
5. Fillmore C. J. Frame Semantics. Linguistics in the Morning Calm. Hanshin Publishing Company, 1982. 111–137-betlar.
6. Lakoff G., Johnson M. The Metaphorical Structure of the Human Conceptual System. Cognitive Science, 1980, 4(2). 195–208-betlar.
7. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh University Press, 2006. Kitob nashri.
8. Rosch E. Principles of Categorization. Cognition and Categorization. Lawrence Erlbaum Associates, 1978. 27–48-betlar.
9. Fauconnier G. Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language. Cambridge University Press, 1994. Kitob nashri.
10. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax: Sangzor, 2006. Kitob nashri.
11. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... O'zbek tili va adabiyoti, 2012, 5-son. Sahifalar tekshirilishi kerak.
12. Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi va metodlari. Toshkent: Akademnashr, 2010. Kitob nashri.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.